

SÖZLƏRİN YUXU YOZUMLARI

(*esse*)

Ötən yüzilin 80-ci illərində, Asif Atadan eşitdiyim bir sözü, indiyəcən unutmamışam, “katarsisdən” danışarkən, belə bir örnək göstərmişdi: Bir neçə günlük buraxıb getdiyiniz, silinib-süpürülməyən otağınıza qayıdıb, onu toz basdığını görürsünüz, indi görün, illərlə baxımsız qoyduğunuz, “yır-yığış eləmədiyiniz” içəriniz nə gündədir!..

Sözlər də bunun kimi, aranmadıqca, arınmadıqca, üstünü yüzillərin “tozu” basır, günlərin bir günü: bu söz niyə belə deyilir?–sorgumuzu yanıtlaya bilmirik də, döyüküb qalırıq. İlk baxışda anlaşılmaz görünən bir-iki sözü götürüb, üstünün “tozunu almaq”, ilkin görünüşünün–deyilişinin necə olduğunu üzə çıxarmaq, yozmaq istədim...

Çox eşitdiyiniz bir deyimi yenələyirəm(təkrarlayıram): “Mən sənə güldən ağır sözmü dedim?”(”Mən sənə güldən artıq sözmü dedim”–təki də işlənir.) Belə çıxır, sözün ağır-yüngüllüyünü “çəkəndə”, onun ağırını “daşla”(“Sözüm daş olub başına düşdü” deyimini anaq!), yüngülünü “güllə” tutuşdururuq, eləmi? Axı nəyinsə yüngüllüyünü “tükə” (lap elə “qu tükü kimi yüngül” sözünü alın!) ölçən xalqa nə oldu, birdən-birə sözün yüngüllüyünü “güllə” ölçəsi oldu?! “Gül” sözündə vurğunu birinci səsin üstünə salanda öz doğma dilimizdə “çiçək” deyilən, farsdan alınma “gül” sözü; vurğunu sonuncu səsin üstünə salanda isə, sevinmək anlamında olan “gülmək” sözü anlaşılır. Məncə, burada birinin o birinə dedi: Mən səni güldürmək istədim, nədənsə sözüm sənə ağır gəldi(yəni sənə “gül!”-dən başqa bir söz deyilməyib)–deyimi yanlışa uğramışdır. Bir anlıq düşünün, bizdə hara yozsan, “çiçək” anlamı verən: “gül”, “gülüm” sözünü, kişilər ancaq sevdikləri qadınlara demişlər.

Dönə-dönə eşitdiyiniz bir deyimi alaq: “Mənim qarşımda meydan sulayır”, yoxsa da belə: “birisi, meydan sulayır”. Yəni, kimsə başqasının üstünə basqı ilə, təkpi ilə gedir. Onda bu, “meydan sulamağın” birinin başqası ilə savaşına, tutaqlaşmasına nə isti-soyuğu varmış? Bunu, kimlərsə gülüşəcəyi yeri sulayıb, tozunun yatırılması kimi də yozmaq olardı. Ancaq burada bir iş də var, “meydanı sulayıb”, tozunu yatırmaq, gülüşənlərin özlərinin gördüyü iş də deyil!..

Elə isə gəlin, 1300 il öncə Bilgə Xaqanın dilindən yazıya alınmış “Orhun yazılarından” aşağıdakı parçalara baxaq:

...ilgerü şantun yazıka tegi **süledim...** birigerü tokuz ersinke tegi **süledim...** kurıqaru yinçü ögüz keçə temir kapıgka tegi **süledim...** yırıqaru yir bayırku yirine tegi **süledim...**

Çağdaş türkcəyə çevirməsi: ...doğuda Şantunq ovalığına tək **qoşun yeritdim...** ...güneydə Doqquz Ersine tək **qoşun yeritdim...** ...batıda İnci(Sır-Dərya) çayını keçərək, Dəmir Qapıya tək **qoşun yeritdim...** ...quzeydə Yir Bayırku torpaqlarına tək **qoşun yeritdim...**

Əski türkcəmizdə, “sü”(sonradan “su” kimi də işlənmişdir), “qoşun” anlamında, “süləmək”(sulamaq) isə, kiminsə üstünə, harayasa, qoşun yeritmək, ordu çəkmək demək idi. Buradan, “meydan sulamaq” deyimindəki “sulamağın”, kiminsə üstünə “basqın etməyi” anlatdığı, gün tək aydın deyilmi?

Bir deyər, “qarşında gözükölgəliyəm”, bir də deyər, “kimsə sənə gözün üstündə qaşın var deyə bilməz”. Gəlin, nə üçün belə deyildiyini aydınlaşdırmağa çalışaq. Bioloqların bilindirməsinə görə, “gözümüzün üstündə olan” qaşlarımızın iki yararı vardır: Biri, alnımızdan süzülən tərini gözümüzdə dolmaması, onu acıdırmaması üçündür; o biri isə, yeri düşəndə çatılaşaraq, gözümüzdə kölgə salmaq, onu, gün işığının qamaşdırmasından qorumaq üçündür. Elə bilirəm, suçlu bir kimsənin qaşının çatıldığını, gözünün kölgələndiyini az görməmişsiniz. Onda belə çıxır: “gözükölgəli olmaq”—suçlu olmaq; “kimsə sənə gözün üstə qaşın var deyə bilməz”—“kimsə səni suçlaya bilməz” demək imiş.

Ağ boyanın dilimizdə, ancaq yaxşılıq çalarlarını anlatmasına öyrəncəliyik: “ağsaqqal”, “ağbirçək”, “ağgünlü”, “üzüağ”, habelə bunun kimi çoxlu örnəklər deməklə qurtarası deyil. Elə isə: “üzümə ağ oldu” sözü nədən, qatı bir yamanlıq çaları ilə aşib-daşır? İş burasındadır, əski türkcəmizdə “ağ-aq” sözünün “ağ boyanı” bildirməklə yanaşı, bir də, “yuxarı”, “yüksək” anlamı da olmuşdur. (Mahmud Qaşqarlının “Türk sözlüyündən” iki örnək: “aqım”—çıxmaq, qalxmaq; “aqış”—yüksəliş.) “Özünü dartır”, “özünü yuxarı tutur”, kimi deyimlərlə tutuşdursaq, “üzümə ağ oldu”—“mənə yuxarıdan aşağı baxdı”, “özünü məndən üstün tutdu” kimi anlaşılmalıdır.

Mahmud Qaşqarlının “Türk Sözlüyündə”, çağdaş Azərbaycan türkünə diksindirə biləcək, bir yer var. O kişi, sözlərin anlamlarını incələdiyi yerdə, birdən qayıdıb nə desə yaxşıdır: Əski çağların türkcəsində(ən azı min il öncə), “uşaq” sözü “yalan” demək imiş!.. Doğrudan da, “uş”(us)—ağıl, “aq”—yuxarı dırmaşmaq isə, onda “uşaq”—“sözünü ağıldan yuxarı tutan” anlamına gəlir, buradaca, bir az öncəki “üzünə ağ olmaq” deyimi ilə bağlı yozumu da ansaq, “uşağın” nədən “yalan” demək olduğu bəlli olur; Elə isə, dilimizə yatmış, “uşaq-uşaq danışma” deyimi, bizim düşündüyümüz: “sən, uşaq-körpə ağıldasan” yox, “sən, yalan danışırısan” kimi anlaşılmalı deyilmi? Məncə, dediklərimizin doğruluğuna inanmaq üçün, “yalan danışırısan” yerinə işlənən: “sən lap ağ elədin” deyimini də anmaq olar. Burada, “sən lap ağ elədin” deyimi ilə eyni güclü olduğu bəlli, “çox yuxarıdan getmə” deyimini anmağın da yeri var. (Çox yox, ikicə yüz il öncələrə kimi olan türkcə şeir örnəklərini

izləsəniz, özünü yuxarı tutan, içində yamanlıq bəsləyən kimsələrə, “uca(yuca) könüllü”; doğru, düzgün, yaxşı kimsələrə isə, “alçaq könüllü” deyildiyini sezəcəksiniz. Məncə, bu örnəklər də yozumlarımızın anlaşılmasına körpü salır.) Elə isə bizim “körpə”, “cağa” anlamlarında işlətdiyimiz bu “uşaq” sözü haradandır? Gəlin, yenə Mahmud Qaşqarlıya üz tutaq, onun yazmasına görə, “gəlicik-kukla” dediyimiz söz, əski çağlarda “oxşaq-uxşaq” kimi deyilmişdir, elə buradan da indi işlətdiyimiz “uşaq” sözü ortaya çıxmışdır.

Bir də gördün, işindən-gücündən baş açmaq olmayan birisinə üz tutub: “Sənin qarının altını bilmək olmaz” deyirlər, yəni: “sənin işindən, bicliyindən, içində gizli tutduğun düşüncələrindən baş açmaq olmur”. Günlərin bir günü, ərinmədən, min il öncəyə qayıdıb, Ulu Mahmud Qaşqarlıdan bunun nə demək olduğunu soruşdum. Dedi, sənə bir söz deyəcəyəm, onu dərinə-dərinə incələyə bilsən, çox sözlərin, deyimlərin, anlamlarını qavraya biləcəksən; Bax, deyirəm biləsən: bizim çağın türkcəsində, insanın içində gizli saxladığı, örtbasdır elədiyi nə varsa, hamısına bir yerdə, “ala” deyirlər.

Elə isə, “torpağın altı”–“torpağın gizlədikləri; “qarının altı”–“qarının gizlətdikləri” deyilmi? Bir az da dərinə getsək, ilk baxışda anlaşılmaz görünən: ”gözaltı eləmək” deyiminin də, sevib-sonaladığını, el içində açıb-ağartmamaq, “gözünün gizlinində” qorumaq anlamında olduğunu sezəcəyik. Sözü düz, mənə elə gəlir, “sizin aranızda ala qarğa bala çıxarmaz” deyimi də: “sizin aranızdan “ala”(yəni gizlin-sirr) qırağa yol bulub çıxamaz” deyiminin yanlışa uğraması ola bilər... Eləcə də, “aldatmaq” sözü, doğrunu dilində “gizlətmək” kimi anlaşıla bilər.(Yurdumuzun bir sıra bölgələrində, indi də, “yalan danışdı” yerinə:”al dil tutdu” deyirlər, məncə, “aldatdı”—“al dil tutdunun” qısaltdılmasından törənmişdir.) Burada önəmli olan bir də, “al” sözünün qırmızı–qızıl boya anlamında da işlənməsidir. Bu isə özlüyündə, “al”sözünün çox-çox əskildən qalma bir söz olduğunu duyurmaqdadır. Görünür, minillər öncəsi yaşamış türk dədələrimiz, kiminsə yalanının üstü açılanda, bundan utanaraq, üzünün qızardığını–allandığını görüb də, yalanın “görünüşə”, qırmızı–al boyaqlı bir nəsnə olduğunu düşünmüşlər. Məncə elə: ”qızıl-qırmızı üzümə keçdi”, yəni “yalandan üzümə durdu” deyimi də buradan qaynaqlanır. Buradaca, bir az sonra gərəyimiz olacaq bir sözü də anmaq istəyirəm: “alın” sözünü! Məncə, alının–insanın gələcək başagəldilərinin(alın yazısının) saxlancı–gizlini olduğunu düşünən ulu babalarımız, bu sözün yaranışında da “ala” sözündən yararlanmışlar.

Deyərlər, “arxadaş başa, yağı ayağa baxar”.(Yəni arxadaş başının uca olmasını istər, yağı girəvə tapıb, ayağından tutmağa, yıxılmağına çalışar.) Uğur qazanmış, işi düz gətirmiş kimsəyə: “başa çıxdı”; uğuru gətirməyən kimsəyə: ”ayağa düşdü” deyərlər. Dilimizdə: “ayağı yüngül”, “ayağı ağır”, “ayağı düşərgəli”, habelə bunun kimi sayı bilinməz deyimlər vardır...

Alın yazısının nə demək olduğunu bilirsiniz, keçmişlərdə: insanın ömrü boyu baş verəcək, bütün uğurlu, uğursuz olacaqlarının, doğulan andan onun alınına sıra ilə yazıldığını, eləcə də sıravardı(növbə ilə) baş verdiyini düşünürdülər...

Ötənlərdə, indi demək olar unudulub getmiş, ancaq çox əski çağlardan qalma olduğu bəlli olan, bir uşaq oyunu vardı: sağ əllə sol əlin üstünün dərisini qırırdılar, alınan qırıqların sayına görə, qarşıdakı oyunçunun ovcunda gizlətdiyi çöplərin tək, yoxsa qoşa(cüt) sayda olduğunu “tapardılar”...

Ovucun icindəki cizgilərə baxıb, öncəgörənlik eləyən, kiminsə gələcəyinin necə olacağını deyən fırıldaqçılarla da çox üzləşmişsiniz. Alın yazısını oxuya bilən “uzaqgörənlər” də olduğunu bilirsinizmi?..

Birbaşa, Doğudan(Şərqdən) gəlmə bilgilərdən qaynaqlandığını danmayan, insanın üzünün cizgilərinə görə, onun kimliyini, o sıradan gələcəyini deyə biləcəyindən söz açan, “Fizioqnomika” adlanan bir qondarma(psevdo) “elm” də vardır. (Sanıram, Hürufilərin “Quranın” insan üzündə yazıldığını demələrini unutmamısınız!) Bu “elmin” böyük bir bölməsi, insan üzünün kəsimi olan alının “oxunub-öyrənilməsinə” bağlıdır...

İnsanın uzun illər sürəcində yaşadığı duyğularının: sevinclərinin, sarsıntıların, ağrı-acılarının, onun üzündə, o sıradan alınında, qırıqları,–silinib getməyən izlər buraxdığı mənəcə hamıya bəllidir, bir də, bu izlərə baxıb, insanın “içərisini” duymağı–“oxumağı” bacaran kimsələrin ola-ola biləcəyini də, bilənlər bilir. Ağrı-acılarla dolu bir ömür sürmüş kimsənin üzündə, alınında yer salmış qırıqların bir ayrı, ağgünlü birisinin üz-alın cizgilərinin, bir başqa olması da bəllidir; Ona görə də ömür sınaqlarından keçmiş, görüb-götürmüş, loru dillə desək: ”başı yaxşı işləyən” bir kimsənin, qarşısındakının üz-alın qırıqlarına baxıb, keçdiyi ömür yolunu “oxuya bilməsində”, bu yolun onu haralara aparıb çıxaracağını öncədən “deyə bilməsində”, çöçün görünəcək nəşə yoxdur...

“Nə çatmadısa, hamısını mənə ayağıma yazdılar” deyimindən, “alın yazısından” başqa, bir “ayaq yazısının” da olduğu, anlaşılır, yoxsa?! Ərəbdəngəlmə “günah” sözünün yerinə, əski çağlarda, dilimizdə: “suç”, bir də(!).. “yazuk” sözlərini işlətmişlər. (Sonradan, “yazuk” sözünün anlamı daralaraq, ancaq durumu acınacaqlı olan kimsələrə deyilmişdir.) Bir az öncə, ayaq üçün deyilmiş sözlərdən bir neçəsini anmışdıq, bunlara:”Ayağım haraya, başım da oraya” deyimini qoşub da, düşünüb-daşınmağa dəyər... Mənəcə, minillər öncəsi, türk dədələrimizin inancında başımızın(usun—ağılın—anlağın) bağımsızlığı ilə yanaşı, ayağımızın (aparan—gətirən—yetirən) da, “uğura çatdırmaq”, “uğursuzluğa salmaq” kimi bağımsızlığı olduğuna bir inam olmuşdur. “Ayağı düşərgəli olsun”—alqışı, “ayağı düşmədi”—deyimi buna örnekdir. Görünür, görülən iş baş tutmayanda, “ayağım yazukludu”,

yəni, “ayağımın suçundan” işim düz gətirmədi deyilmiş, bu da sonradan ilkin anlamın unudulmasından dolayı, “ayağıma yazıldı” kimi yanlışla uğramışdır.

Dilimizə “yatmış” bir neçə sözü, “yuxudan oyadıb” dindirdim, onlardan, indi özlərinə də yuxu kimi görünən keçmişlərini soruşdum, mənə dediklərindən: “başıma batanları”, “huşum(usum) kəsənləri” belə yozdum...

aprel-may 2011-ci il.